

Nurlana Babayeva
BSU

METAFORALARIN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNDƏ MÜXTƏLİF SAHƏ LEKSİKALARININ ROLU

Açar sözlər: metafora, hərbi leksika, idman leksikası, ictimai-siyasi leksika, effekt, dəyər

Keywords: metaphor, military lexis, sporting lexis, social-political lexis, effect, value

Ключевые слова: метафора, военная лексика, спортивная лексика, социально-политическая лексика, эффект, стоимость

Publisistik mətnlərdə işlənən metaforalar müxtəlif elm sahələrində işlənən anlayışlarla sıx əlaqəli şəkildə meydana çıxır. Buna da səbəb ictimai-siyasi həyatdakı situativ şərait və onun yeni anlamda dərkidir. Metafora yaradan bəzi situativ şəraitin və müxtəlif leksik vasitələrin rolunun nəzərdən keçirilməsi həmin məsələ barədə geniş təsəvvür yaratmağa imkan verə bilər. Bu baxımdan publisistik metaforaların yaranmasında hərbi, idman, ictimai-siyasi leksika dildə xüsusilə fəal iştirak edir. Həmin sahələrlə bağlı leksikanın metafora yaratmaqda xüsusi əhəmiyyətini və rolunu nəzərə alaraq onların ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi əhəmiyyətlidir.

Hərbi leksikanın publisistik metaforaların əmələ gəlməsində rolu. Müasir qəzetlərin dili üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərdən biri metaforaların formalaşdırılması üçün hərbi leksikadan istifadə edilməsidir. Belə metaforaların yaranma tarixi qədimdir, belə metaforalar zaman keçdikcə öz semantikasını genişləndirir, üslubi-ekspressiv çalarlığını zənginləşdirir. Hərbi leksikanın iştirakı ilə yaranan metaforalar öz formalaşması üsullarına və komponentlərinin morfoloji mənsubiyyətinə görə də fərqlənir; belə formalaşma yollarından ən çox müşahidə olunanı "sifət+isim" modelidir. Bu tip metaforaların geniş yayılmasının səbəbi belə metaforalarda əmələgəlmə prosesinin təyin+təyinolunan münasibətləri əsasında meydana gəlməsidir. Bundan başqa, onlar həmişə binardır, onun əsasında yerləşən iki məlumatlandırıcı-məna kompleksinin daim hərəkətdə olmasıdır (*ağır artilleriya, uzaqvuran top, minaaxtarıcı cihaz*). Bu proses qəzet dilində daha effektiv şəkildə özünü göstərir və daha çox müşahidə olunur.

Metaforaların əmələ gəlməsində həm də isim və feil olan hərbi terminlərdən istifadə edilir: müharibə, həmlə, desant, ştab, müdafiə, düşərgə, ordu, mühasirə, əsgərlər, döyüşmək, geriyyə çəkilmək, hücum etmək və s. (Hərbi müdaxilə, müharibə oyunu, həmlənin mərkəzi, desant qrupu, müdafiə səngəri, ordu başçısı, mühasirə əmri, əsgər dərdi, döyüşmək həvəsi, döyüşmək bacarığı və s.). Məsələn:

Silahlar susdu, yeni bir model işə düşdü, düşüncələrin, fikirlərin, individuallığın, mənəviyyətin işğalı ("525-ci qəzet", 2012, 221(35 37)).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, publisistik üslubda mövzu məhdudiyəti mövcud deyil və ictimaiyyəti maraqlandıran bütün mövzuları özündə əks etdirə bilər. Bu gün idman insan cəmiyyətinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir və mətbuat ondan kənar qala bilməz. Mənbələrin təhlili göstərir ki, hərbi metaforalardan

idmanla bağlı yazılmış məqalələrin dilində də çox istifadə edilir. Məsələn, idmançılar vuruşur, mübarizə aparır, hücumu keçir, geriyyə çəkilib, qorunur, həmlələr edir və s. Komandaların qarşılaşmaları çox hallarda döyüş səhnəsi kimi təqdim edilir və bu səbəbdən də onların təsvirində hərbi leksikanın iştirakı ilə formalaşmış metaforalardan istifadə ləbüdü olur (Məsələn: “*Nefçi*” *hücumu keçdi*...).

Hərbi leksikanın idmana müdaxiləsi təsadüfi deyil. Belə ki, onların hər ikisinin leksik fondu ümumi ədəbi dil leksikasından ciddi şəkildə fərqlənir, digər tərəfdən isə idman və hərbi mövzusu həmişə çox populyar olmuşdur. Eyni zamanda, bunların hər ikisində mübarizə aparmaq, döyüşmək mənalı öz əksini tapır. A.A.Elstratovun fikrinə görə, hərbi leksikanın idman sahəsində istifadəsinin bir neçə səbəbi vardır. Onlardan birincisi, alimin fikrinə görə dünya xalqlarının mentalitetindədir ki, onların təfəkküründə müharibə dayanıqlı arxetipə malikdir. İdman ilk yaranışda müharibəyə hazırlıq məqsədi daşmışdır. İkinci bir səbəb kimi isə, o, idmanın həddindən artıq yüksək prestijə malik olmasını göstərir; bu isə idmançılar arasında rəqabətin artmasına səbəb olmuşdur. Rəqabət yüksək aqressivliyi, istənilən yolla qələbə əldə etmək hissini artırır. Bu işdə siyasi tərəflərin – kapitalizmle sosializmin qarşı-qarşıya durması və öz aralarındakı qarşıdurmanın həllini idmanda tapmaları ideyası əsas rol oynayır. Məhz ona görə də publisistik mətnlərdə hərbi və idmana aid leksik vahidlər metaforaların yaranmasında çox fəal rol oynayır və onlara daha tez-tez müraciət olunur [1, s.64-65].

İdman leksikasının metaforaların əmələ gəlməsində rolu. Bu gün idman bütün dünyada ictimai, siyasi və mədəni həyatın əsas bir hissəsini tutur. Bu eyni formada Azərbaycana da aiddir. İdman uğurlarının istənilən bir dövlətin ictimai həyatına təsiri faktoru artıq danılmazdır. Burada idman dilinin cəmiyyətin müxtəlif qurumlarına təsiri də göz qarşısındadır və bu gün dilçilik elmini maraqlandıran ən aktual mövzulardandır. Məhz bu mövzuya aid mətnlərdə idman leksikasının köməyi ilə yaranan metaforalar da üstünlük təşkil edir. Məsələn:

Bu arada Karyakinin haqqında danışdığı xatirə turnirində oynamamağa mənim mənəvi haqqım yoxdur, “Xalq qəzeti”, 9 aprel 2014).

Müasir kütləvi informasiya vasitələri və bu sırada qəzetlərin dilində idman terminlərinin müxtəlif bədiifadə vasitələrinin və fiqurların əmələ gəlməsində iştirakı müşahidə edirik. İdman metaforalarına müraciət etməklə siyasətçilər və ictimai xadimlər qarşı tərəfə fiziki cəhətdən zərər gətirmədən mübarizə aparmaq və qələbə çalmaq tendensiyasına istinad etmiş olurlar. Məsələn:

Məqalədə “Formula-1” avtoyürüşləri üzrə dünya çempionatının rəhbəri Berni Ekklostounun Azərbaycanın bu tədbirə ev sahibliyi etməsi ilə bağlı fikirləri yer almışdır (“Berni Ekklostoun: Azərbaycan “Formula-1”in mərhələ yarışının keçirilməsinə tam hazırdır”, “Azərbaycan” qəzeti, 19 may 2014).

Bütün bunlar onu göstərir ki, bu gün mətbuatın dilində idman leksikası da metaforaların yaranmasında fəal şəkildə işlədilir və onların köməyi ilə xeyli sayda metaforalar yaradılır.

İctimai-siyasi leksikanın metaforaların əmələ gəlməsində rolu. Mətbuatın dili göstərir ki, dilimizdə istifadə olunan bir sıra rus mənşəli ictimai-siyasi alımlar müəyyən zaman çərçivəsində ictimai mühitin dəyişməsi ilə semantik dife-

rensiasiyaya uğrayaraq gerçək fakt və hadisələrin şərhinə, onlar arasında olan əlaqə və münasibətlərə siyasi mövqedən yanaşılmasını ifadə edir. Yeni ideoloji mühitə uyğun ictimai-siyasi terminologiya inkişaf prosesi keçirir və zaman keçdikcə mənə rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn:

...ötən əsrin sonlarında müstəqilliyimizin yenidən bərpası və qorunub saxlanılması istiqamətində həyata keçirilən tələpə yüklü tədbirlərdən ətraflı söhbət açmışdır. Azərbaycan xalqı 96 il əvvəl özünün azadlıq mücahdələsinin ən parlaq səhifələrindən birini yazmışdır (“Azərbaycan” qəzeti, 24 may 2014).

Siyasi metaforalar müxtəlif kontekstlərdə fəaliyyət göstərir və maraqlıdır ki, onların mənası məhz bu məqamlardan asılı olur. Çünki metaforalar kontekstual şəraitdən asılı olaraq gözlənilmədən mənasını dəyişə bilər. Siyasi metaforalar sosial-siyasi reallıqları ifadə edir və hakimiyyətin ən aşağı pillələrində təşkil olunan praktik fəaliyyətə keçə bilmirsə də, sırf deklarativ element kimi qalır.

İstənilən bir ölkənin siyasi imicinin formalaşmasında ictimai-siyasi məzmunlu metaforaların çox böyük rolu var. Metaforaların mənə rəngarəngliyi müəllifin daxili analogiyası nə qədər dəqiq və yeni formada əks etdirməsindən asılıdır. Amma əgər nəzərə alsaq ki, dil insanı və cəmiyyəti öz strukturuna tabe edir, onda deməli, metaforalar müstəqildir və onun solumda fəaliyyəti müəllifdən asılı deyil. Lakin “metafora yaradıcısı – söz vergisi olan insandır və o, lazımsız bir ifadədən elə bir yeni mənalı söz yaradır ki, onu biz metafora adlandırırıq” [4,s.419].

Müasir dilçilikdə siyasi metaforalara üç formada yanaşma mövcuddur. A.Vejbiskaya metaforaları qısaldılmış müqayisə hesab edir. M.Blek, D.Devidson, Q.N.Sklyarevskaya metaforası ümuminin qəbul etdiyi assosiativ təsəvvürlərin əksi kimi, [3, s.358-386], (126). C.Lakoff və M.Conson isə hər iki cəhəti birləşdirərək metaforaları inkişafda olan idraki proses kimi qəbul edirlər [2]. Lakin bütövlükdə metaforalar hansı məzmun ifadə etmələrindən asılı olmayaraq bu və ya digər anlayışlar haqqında bənzətmə yolu ilə müəyyən təsəvvür əldə etməyə kömək edir.

Siyasi metaforalar üç əlaməti ilə təsnif olunur:

Dil metaforaları – mənanın köçürülməsi və ya sözün ikinci məna qazanması ilə formalaşır. Bu metaforalarda onun denotativ nüvədən nə qədər uzaqlaşmasından asılı olmayaraq istənilən bir konnotativ sema aktuallaşa bilər. Bu metaforalardan istifadə edərək mətnə bədiifadə sxem yaradılır ki, bunların vasitəsilə insan təfəkküründə bir konseptual mühitdən digərinə keçid edilir. Bu keçidlər alınmış yeni məlumatın köhnə təcrübə ilə əlaqələndirilməsinə kömək edir. Bununla da koqnitiv metafora formalaşır. Məsələn:

Ancaq təəssüf ki, ABŞ səfiri Riçard Morningstarın son müsahibəsi fonunda Azərbaycanın dövlət məmurları ölkənin maraqlarını qorumaq naminə addımlar atmağa məcbur olublar (“ABŞ Dövlət Departamenti səfirin mövqeyinə ciddi qiymət verməlidir”, “Azərbaycan” qəzeti, 24 May 2014).

Veriləndəki bayram ovqatı, od çarşənbəsinə təsadüf etdiyi üçün xalqımızın adəllərindən danışmağımız Mələkxanım Əyyubovanın ifasında səsləndirilən mah-nılar əhvalıma təsir edir, muzeydən qalan fikirlərin quruntuları da yox olub gedir (“525-ci qəzet”, 12 mart 2014).

Koqnitiv metaforalar – bədii sxemlərin köçürülməsini təmin edən fundamental koqnitiv əməliyyatdır. Bu tip metaforalar incə semantik məzmunlu hissələrin dili ilə yaradılır və bununla yanaşı semantik uyğunluğa meyilli olurlar. Məsələn: “sevmə-mək” mənasını ifadə etmək üçün aşağıdakı metaforalardan istifadə edilə bilər – “məhəbbət sönmə, ölmə, susub” və s. Bu zaman metaforaların bədilliyi zəifləyir.

Koqnitiv metafora əşyanın əlamətlərinin hadisəyə, proseslərə, situasiyalara, faktlara, fikirlərə, ideyalara, konsepsiya nəzəriyyəsi və digər abstrakt anlayışlardan ibarət olduqda dilə ardıcılıq, səbəb, məqsəd, nəticə, şərt, güzəşt və s. mənalara ifadə edən məntiqi predikatlara kimi daxil olur.

Düzdür, Ukrayna xalqı siyasi yetkinliyini bir daha sübut etdi, amma beynəlxalq dəstək olmadan inqilab beşiyində boğulacaqdı (“525-ci qəzet”, 12 mart 2014\044).

Metaforik kontekst – dil daşıyıcılarının üst biliklərini təşkil edən mədəni, bədii və tarixi realilərə əsaslanır. Bu realilər bu və ya digər təfəkkür elementi ilə birbaşa bağlı olur və hər hansı ictimai-siyasi məzmun kəsb edərək fikrin əhatəli ifadə olunmasına yaxından kömək edir. Məsələn:

Putin həm özünün təşəbbüsü ilə yaradılan Avrasiya İttifaqının prestijini qorumaq, Rusiyanın beynəlxalq aləmdə sovetlər birliyindən sonra yaranan digər bir güc qütbü olduğunu sübuta yetirmək cəhdini ortaya qoydu və bunun da nəticəsində Krımın və Ukraynanın şərq vilayətlərini zəbt etmək cəhdləri göstərməkdədir (“525-ci qəzet”, 12 mart 2014\044).

Ədəbiyyat

1. Елистратов А. А. Военная лексика в языке спорта//Русская речь, 2005, № 2, с. 64-69.
2. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. 2-е.изд.-М.Изд-во ЛКИ, 2008.
3. Мак Когмак Э. Когнитивная теория метафоры// Теория метафоры. М., 1990, с.358-386.
4. Рикер П. Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение // Теория метафоры. М., 1994, с.401-424.

Summary

The role of lexis of different fields in the creation of metaphors

In the article it is spoken of the role of social political, sporting and military lexis in the creation of metaphors in the publicistic texts. In the newspaper texts structural-semantic features of creation of new models in the newspaper texts, including the models of their usage are widely analyzed. The author comes to the conclusion-that in the newspaper materials metaphors possess high degree of efficiency and they are widely used in the publicistic texts.

Резюме

Роль лексики различных отраслей в образовании метафора

В статье говорится о роли социально политические, спортивные и военные лексики в образовании метафор. В газетных текстах широко анализируются особен-

ности структурно-семантические модели метафор, включая их использования в различных позициях. Автор статьи приходит к выводу о том что, в газетных материалах метафоры имеют высокую степени эффективности, и они широко используются в газетных материалах.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. İ.Qasımov
BSU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının
08.02.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.02.2017